

21. *Horn, M.* Lwowska ludność rzemieślnicza i jej walka w pierwszej połowie XVII wieku (w latach 1600–1648) / *M. Horn // Zeszyty Naukowe Wyższej szkoły pedagogicznej w Opolu.* – T. 1: Historia. – S. 69-124.
22. *Kowalczyk, M.* Cech budowniczy we Lwowie za czasów polskich do r. 1772 / *M. Kowalczyk.* – Lwów, 1927.
23. *Łoziński, W.* Złotnictwo lwowskie w dawnych czasach: 1384–1640 / *W. Łoziński.* – Lwów, 1889.
24. *Manikowski, T.* Lwowski cech malarzy w XVI i XVII wieku / *T. Manikowski.* – Lwów, 1936. (Biblioteka Lwowska. T. 36).

УДК 394.72

**Повсякденне життя наукової еміграції у Софії
у 1920-1940-х рр.: приватне листування
як джерело до реконструкції біографії
М. Г. Попруженка**

Макміллан Олександр Дмитрівна

Статтю присвячено реконструкції біографії слов'янознавця Михайла Попруженка (1866-1944) – професора Новоросійського університету в Одесі, який у 1920 році залишив батьківщину і оселився в Софії. На основі приватного листування М. Г. Попруженка із племінником А. В. Флоровським, а також листування останнього із сестрою К. В. Флоровською автор розкриває нові аспекти повсякденного життя вченого у Софії.

Ключові слова: М. Г. Попруженко, біографія, листування, еміграція, повсякденність.

Макміллан Олександр. Повседневная жизнь научной эмиграции в Софии 1920-1940-х годов: частная переписка как источник реконструкции биографии М. Г. Попруженко. Статья посвящена реконструкции биографии славяноведа Михайла Попруженко (1866-1966) – профессора Новороссийского университета в Одессе, который в 1920 году покинул родину и поселился в Софии. На основе частной переписки М. Г. Попруженко с племянником А. В. Флоровским, а также переписки последнего с сестрой К. В. Флоровской автор раскрывает новые аспекты повседневной жизни ученого в Софии.

Ключевые слова: М. Г. Попруженко, биография, переписка, эмиграция, повседневность.

MacMillan Aleksandra. Everyday life of the academic emigration in Sofia in 1920s-1940s: private correspondence as a source for the reconstruction of M. G. Popruzenko's biography. The article aims to reconstruct the biography of M. Popruzenko (1866-1944), who was a professor at Novorossiysky University in Odessa, but in 1920 abandoned his motherland and settled down in Sofia. The research is based on the private correspondence of M. Popruzenko and his nephew A. Florovsky as well as the correspondence of the latter and his sister K. Florovska. The author reveals new aspects of M. Popruzenko's everyday life in Sofia.

Keywords: M. G. Popruzenko, biography, correspondence, emigration, everyday life.

На початку 1920-х років багато одеських вчених були змушені вийхати за кордон, та протягом десятиліть їхні долі залишалися поза увагою дослідників. Зараз імена науковців повертаються до вітчизняної історіографії. При цьому, увагу дослідників переважно зосереджено на вивченні їхнього наукового доробку та професійного аспекту біографії. Разом з тим, для всебічного дослідження життя вчених, що опинилися у новому для себе культурному середовищі, необхідно залучення джерел про їхні повсякдення та побут.

Одним із центрів наукової еміграції на початку 1920-х років стала Софія. Тут жили і працювали колишні професори Новоросійського університету Н. П. Кондаков, П. М. Біцилли, О. Е. Янішевський та інші. У Софії опинився і Михайло Георгійович Попруженко (1866–1944), який до еміграції був професором на кафедрі слов'янської філології Новоросійського університету і директором Публічної бібліотеки. На початку 1920 року він був змушений разом із родиною залишити Одесу й емігрувати до Болгарії, де обійняв посаду викладача на кафедрі російської літератури Софійського університету. Його наукові здобутки були визнані у Болгарії: незабаром Попруженка обрано членом Болгарської академії наук, а згодом проголошено почесним доктором Софійського університету.

До біографії та наукової діяльності М. Г. Попруженка зверталися як вітчизняні, так і закордонні вчені. Серед болгарських дослідників йому присвятили свої розвідки К. Іванова [10], Л. Любенова [14; 15], Л. Константинова [11], М. Станчев [20], П. Чолов [23], серед російських авторів варто відзначити, насамперед, статті О. Аксьонової та А. Горянова [1; 7]. Окрім того, певних аспектів біографії Попруженка і його наукової спадщини торкалися у своїх публікаціях такі українські дослідники як Л. Арюпіна [6], О. Дьомін, А. Мисечко [8], Г. Зленко [9], О. Музичко [16; 17].

Водночас, мало дослідженою залишається буденна біографія М. Г. Попруженка. У повсякденному житті вчені мали вирішувати багато побутових питань. Особливості емігрантського повсякдення було питання адаптації у нових культурних та мовних умовах, вливання у нове наукове середовище, налагодження побуту, вирішення квартирного питання тощо. Отже, метою даної статті є висвітлення повсякденного життя наукової еміграції у Софії 1920-1940-х рр. через призму біографії М. Г. Попруженка.

Цінним джерелом для реконструкції повсякденного життя вченого є його приватне листування. У особистому фонді А. В. Флоровського у Архіві Російської академії наук містяться 15 листів М. Г. Попруженка з

Софії. Вони адресовані його рідному племіннику Антонію Флоровському, теж історик-слов'янознавцю, який виїхав з Одеси у 1922 році і після недовгого перебування у Константинополі, Софії і Белграді, оселився у Празі. Хронологічно листування охоплює 1922-1943 роки. Інтерес представляють і листи сестри А. В. Флоровського Клавдії, яка також проживала у Софії і часто повідомляла братові про ті чи інші моменти з життя дядька М. Г. Попруженка.

У 1920 році, незабаром після переїзду до Болгарії, М. Г. Попруженко разом з М. Арнауловим видали збірку «Русский в Болгарии (русско-болгарские разговоры)», що фактично була посібником з адаптації для новоприбулих емігрантів. Брошура містила розмовні фрази, необхідні у побутових ситуаціях на залізниці, у готелі, кондитерській, столовій, аптеці, бакалійній лавці, мануфактурному магазині, магазині взуття чи капелюхів, у книгарні, магазині для продажу паперу тощо. Крім того, надавався перелік болгарських числівників, що найбільше відрізнялися від російських, а також необхідні слова для «звичайної розмови» з наступних тем: частини тіла, дім, меблі, господарство, одяг, рослини, свята, торгівельні терміни. Посібник надавав також загальні відомості про Болгарію у форматі запитань-відповідей про клімат, флору, природні багатства, а також стан освіти [19].

Листи К. В. Флоровської і М. Г. Попруженка окреслюють загальне становище, в якому опинилися російські емігранти у Софії. Перш за все, після переїзду в Болгарію поставало питання працевлаштування. Відповідаючи на питання А. В. Флоровського про перспективи обійняти посаду у Болгарії, Попруженко беззаперечно вказував, що філологам влаштуватися було значно важче, ніж спеціалістам природничих наук, а особливо медикам – останнім, на його думку, «завжди легко» [3, арк. 1].

М. Г. Попруженко розпочав своє викладання у Софійському університеті вже у 1920 році. На засіданні Міністерської Ради 2 квітня 1920 року було вирішено схвалити представлені у доповіді Міністерства народної освіти під номером 7586 три договори із професорами М. Г. Попруженком, Н. П. Кондаковим і К. В. Мочульським й дозволити Міністрові народної освіти підписати їх від імені болгарського уряду [22, арк. 2]. Від цього моменту і впродовж всього періоду викладання у Софійському університеті М. Г. Попруженко регулярно мав подовжувати свій контракт із Міністерством освіти. Річна зарплата професора М. Г. Попруженка у 1921 році дорівнювала зарплатні звичайного викладача-болгарина, тобто 124 000 левів [18, арк. 1]. З 1932 року основна зарплатна плата професора складала 132 600 лев на рік [21, арк. 5]. Протягом наступних років розмір зарплатної плати спеціально не

вказувався, вона дорівнювала зарплатні звичайного професора. Однак, у 1939 році знову встановлювалася конкретна цифра – 100 080 лев на рік [18, арк. 6]. Ця сума зафіксована й в останньому договорі із М. Г. Попруженком від 1 червня 1942 року [18, арк. 8]. Проте, 1 січня 1943 року до цього договору були внесені зміни, і заробітна плата професора була збільшена до 134 400 лев за рік [18, арк. 9].

Впродовж свого двадцятичотирирічного викладання у Софійському університеті М. Г. Попруженко прочитав низку лекцій і провів ряд семінарських занять, які, окрім його основного курсу «Історія Росії і російської літератури», охоплювали й інші теми [2, с. 499].

Листи М. Г. Попруженка до племінника дозволяють прослідкувати настрої та душевні переживання вченого протягом його проживання у Софії. Так, з самого початку переїзду до Болгарії, незважаючи на тісні наукові зв'язки із цією країною, М. Г. Попруженко почувався самотньо і невпевнено. «...Що може бути визначеним і певним тепер в нашому житті», – із сумом писав Михайло Георгійович 24 вересня 1922 року. Й продовжував: «Що сьогодні надійне, завтра розміте туманом. Я, наприклад, абсолютно не вважаю свого власного становища забезпеченим і надійним: все це може змінитися вмиг, і, незважаючи на це, не хотілось би забратися далі від місць, які так близькі до Одеси, куди мене все більше і більше тягне – хворобливо тягне...» [3, арк. 2].

Песимістичні думки простежуються і в інших листах Михайла Георгійовича. Безперечно, вченого бентежила неможливість не тільки повернутися на батьківщину, а й отримувати звістки з Одеси. «З Одеси немає нічого. Я не писав. Боюся», – коротко резюмував він [3, арк. 7].

Листи Клавдії Василівни до брата містять також багато інформації про побут та повсякденне життя дядька та членів його сім'ї: дружини Оттілії Олександрівни і доньки Анни, яку рідні називали Анночкою.

У 1934 році померла дружина Михайла Георгійовича. 12 серпня Флоровська повідомляла брата про смерть тятки. Попруженко надзвичайно переживав через смерть дружини, і племінниця вже за півроку після цієї події відмічала, що він «постарішав, хоча намагався бадьоритися» [5, арк. 3]. Вочевидь, він намагався бути більше зайнятим роботою, аби полегшити переживання. Так, Флоровська розповідала: «дядюшка почувався вочевидь задовільно і весь час працює» [5, арк. 21]. Сам же Михайло Георгійович писав, що після смерті дружини йому судилося проводити життя «у душевному смутку і тузі» [3, арк. 20 зв.].

К. В. Флоровська час від часу повідомляла брата про стан здоров'я Михайла Георгійовича. Він сам також часто згадував про своє самопочуття. З листів стає зрозуміло, що консультувався з приводу свого

здоров'я Михайло Георгійович і з Олексієм Ерастовичам Янішевським [3, арк. 8 зв.] – невропатологом, який так само, як і Попруженко раніше викладав у Новоросійському університеті, а в еміграції – у Софійському.

Серед найближчих приятелів «болгарського» періоду Попруженка варто відзначити Ф. Г. Александрова, О. С. Мулюкіна і О. Я. Янішевського – всі троє переїхали до Болгарії з Одеси і були, вочевидь, знайомі до еміграції.

Попруженко згадував Александрова і Мулюкіна у листах до Флоровського. Клавдія Флоровська також достатньо часто згадує і Мулюкіна, і Александрова як частих гостей у домі Попруженка. Це дозволяє зробити висновок про їхні приятельські стосунки та визначити коло спілкування вченого.

Олексій Ерастович Янішевський був вченим-невропатологом, професором неврології Софійського університету, а в минулому приват-доцентом кафедри душевних і нервових хвороб Новоросійського університету. Мовознавець Федір Георгійович Александров, який у 1913 році був залишений у Новоросійському університеті для підготовки до професорського звання, 1922 року разом з А. В. Флоровським був висланий з Одеси, у Софії працював вчителем – викладав латину в болгарських і російських гімназіях, у духовній семінарії, а також у софійських школах [13, с. 26]. Олександр Сергійович Мулюкін був істориком права, теж колишнім професором юридичного факультету Новоросійського університету, у 1922 року його також було вислано з Батьківщини.

Попруженко згадував Александрова і Мулюкіна у листах до Флоровського. Так, у 1923 році він радів через можливе працевлаштування Мулюкіна у Празі. «Гут з його вступом на службу не залагодилося з цілої низки причин», – писав Попруженко. Він зазначав: «Наш комітет, по мірі сил, полегшив його перебування в Софії», і вважав, що «чим скоріше він влаштується у Празі, тим краще» [3, арк. 3 зв.]. Однак, Мулюкін все ж залишився в Софії, про що Попруженко також інформував Флоровського у 1924 році. Так, він розповідав, що О. С. Мулюкін служив у страховому товаристві: «Робота нудна і погано оплачувана. Однак, він бадьоро і стійко терпить». Тут же він писав і про другого приятеля: «Александров вчителює, досить пристойно заробляє...» [3, арк. 7]. Московський історик В. І. Косик вказує, що про життя Мулюкіна у Болгарії згадується у п'яти листах К. В. Флоровської до А. В. Флоровського [13, с. 30]. Насправді ж, крім наведених Косиком п'яти уривків, Клавдія Флоровська достатньо часто згадує і Мулюкіна, і Александрова як дорогих гостей у домі Попруженка. Це дозволяє зробити висновок про їхні приятельські

стосунки. Так, наприклад, на Великдень 1939 року Флоровська писала, що «була на перший день свята у дядечки, за традицією, бачила там Александра і нестаріючого Мулюкіна» [5, арк. 99–99 зв.]. Ті ж самі гості були у Попруженки й на Новий 1940 рік: «... На 1й день свята була по традиції у дядечки з невеликою групою звичайних у цей день гостей, в тому числі, звісно, Мулюкін і Александров ...» [5, арк. 128]. 9 жовтня 1936 року (К. В. Флоровська вказувала дату 10 жовтня) помер Олексій Ерастович Янішевський – давній приятель Попруженки. Ця смерть була несподіваною і, за повідомленням Клавдії Василівни, справила дуже сильне враження на Михайла Георгійовича: «Вони за останній рік сильно зійшлися» [5, арк. 24 зв.].

Листи К. В. Флоровської та М. Г. Попруженки до А. В. Флоровського містять також відомості про квартиру та адреси проживання Попруженків у Софії. Вивчаючи повсякденне життя російських емігрантів у Празі 1920–1930-х років, дослідник М. В. Ковальов писав: «Не потрібно пояснювати, що емігрант – це людина без Дому. Він відірваний не лише від своєї країни, а й від своєї малої батьківщини: міста, вулиці, будинку, квартири. Топографія його життя радикально змінюється. Водночас він змушений створювати для себе нове місце проживання, повинен налагоджувати свій побут на новому місці і в нових умовах. Тому організація повсякденного життя природним чином ставить питання про помешкання» [12, с. 74].

За весь період проживання у Софії Попруженко змінив 4 квартири. Так, на перших листах М. Г. Попруженки у Прагу зазначається адреса: вул. «11 августа», № 8. 7 серпня 1925 року Флоровська повідомляла, що родина Попруженко незабаром переїжджас на нову квартиру [4, арк. 71 зв.], а згодом вказувала і нову адресу – вул. «Патріарх Євтимій», № 54 [4, арк. 74], хоча за зворотною адресою у листах М. Г. Попруженки зазначено будинок № 56. У травні 1934 р. родина змінила квартиру. Їхня нова адреса, за інформацією Флоровської, була: вул. «Цар Асен», № 38. Знову ж, номер будинку не співпадав із номером, який вказував М. Г. Попруженко у листах – № 34. «Дуже гарна квартира» – відзначала Флоровська [4, арк. 236 зв.]. Пізніше вона шкодувала, що не мала радіо – «це дуже велике задоволення», вказуючи, що у родині Попруженки на новій квартирі радіо було – «у дядечки чудове» [5, арк. 124 зв.].

Професор Николай Ділевський згадував, що Попруженко був єдиним російським професором, який встиг придбати власну квартиру [14, с. 512]. Так, 7 липня 1943 року Клавдія Флоровська писала: «Дядечку бачила днями, вони переїхали на нову власну квартиру недалеко від мене» [5, арк. 213 зв.]. Цим помешканням стала невеличка квартира по

вулиці «Проф. Дж. Горіні», № 20. Це була стара назва вулиці, проте, як писала Клавдія Василівна братові, саме її треба було писати у адресі, «тому що вносили ще старі написи і нового, по-моєму, ніхто не знає» [5, арк. 217]. Квартира знаходилася поблизу університету, куди можна було дістатися пішки хвилин за п'ятнадцять. «Вони переїхали вже на свою нову квартиру, у моєму районі і зовсім недалеко від мене; квартири дуже гарна і комфортна, і район добрий – тихий і чистий» [5, арк. 214]. – розповідала Флоровська. Згодом вона повідомляла, що «вони вже влаштувалися цілком у новій квартирі» [5, арк. 216]. Разом з тим, за спостереженням Флоровської, донька Попруженки Анна була не дуже задоволена переїздом, оскільки навколо не було тих магазинів, до яких вона звикла. «Всі роздуми, як бачиш, другорядні», – робила висновок Флоровська [5, арк. 217].

Саме у цій квартирі Михайло Георгійович Попруженко зустрів свою смерть. На початку січня 1944 року розпочалося бомбардування Софії англо-американцями. Клавдія Флоровська розповідала: «Ви, ймовірно, вже знаєте, що 30. III помер дядько Міша. Напередодні ввечері було сильне бомбардування Софії, що, природньо, розхвилювало його; після нього йому стало зле, і хоча вдалося полегшити його стан, але на ранок напад повторився і вже нічого не можна було вдіяти. Втім, він давно вже страждав на хворобу серця і міг би ще пожити при цілком спокійній обстановці, а де ж тепер знайти таку? Через 3½ години після його смерті відбулося нове бомбардування Софії, таким чином всі клопотання про поховання були пов'язані з великими ускладненнями. Поховання відбулося наступного дня, і лише завдяки випадковості на цвинтарі виявився священик, для того, щоб відспівати його» [5, арк. 231–231 зв.].

Таким чином, листування А. В. Флоровського із сестрою Клавдією і дядьком, професором Софійського університету М. Г. Попруженком, є важливим джерелом для вивчення повсякденного життя останнього протягом «софійського» періоду його біографії. Листи М. Г. Попруженки висвітлюють його погляди на перебування в еміграції, настрої і особисті хвилювання, дозволяють прослідкувати стан здоров'я вченого, виявити коло його спілкування у Софії, місяця проживання. Листи К. В. Флоровської містять інформацію про наукову та викладацьку роботу М. Г. Попруженки, відомості з історії родини та життя окремих її членів в умовах, коли рідні опинилися розділені кордонами різних держав, а також дають уявлення про особисті та побутові моменти з життя вченого. Водночас, залучення більш широкого кола джерел дасть змогу детальніше реконструювати біографію М. Г. Попруженки.

Література

1. Аксенова, Е., Горяинов, А. Русская научная эмиграция 1920-1930-х годов: по перепишке М. Г. Попруженко и А. В. Флоровского / Е. Аксенова, А. Горяинов // Славяноведение. – 1999. – № 4. – С. 3-15.
2. Алманах на Софійський університет «Св. Климент Охридський». Живописні і книгописні свідчення за преподавателите за петдесет годишинага на Университета. 1888-1939. – София, 1940.
3. АРАН. – Ф. 1609. Архив А. В. Флоровского. – Оп. 2. – Спр. 372. Попруженко Михайл Георгиевич, дядя, филолог, почетный доктор.
4. АРАН. – Ф. 1609. Архив А. В. Флоровского. – Оп. 2. – Спр. 458. Флоровская Клавдия Васильевна, сестра. ч. I.
5. АРАН. – Ф. 1609. Архив А. В. Флоровского. – Оп. 2. – Спр. 459. Флоровская Клавдия Васильевна, сестра. ч. II.
6. Арюпина, Л. Михайл Георгиевич Попруженко: одесский период деятельности / Л. Арюпина // Българска Бесарабия (страницы от историята на българите в Бесарабия и Приазовието). – Болград, 2003. – Вып. 2. – С. 130-133.
7. Горяинов, А. Попруженко Михайл Георгиевич / А. Горяинов // Русское зарубежье. Золотая книга эмиграции. Первая треть XX века. – М., 1997. – С. 507-509.
8. Дьомин, О., Мисечко, А. Попруженко Михайло Георгиевич / О. Дьомин, А. Мисечко // Профессори Одесского (Новороссийского) университета. Биографичний словник. – Т. 3. – Одеса, 2005. – С. 529-531
9. Зленко, Г. Попруженко Михайло Георгиевич / Г. Зленко // Библиографи Одеської державної наукової бібліотеки імені М. Горького: Бібліографічний довідник. – Одеса, 2002. – С. 174-176.
10. Иванова, К. С. Обич към българския народ: По случай 100 г. от рождението на Михайл Георгиевич Попруженко / К. Иванова // Лит. фронт. – 1966. – № 32. 4 авг. – С. 3
11. Константинова, Л. Архивен фонд «М. Г. Попруженко» / Л. Константинова // Известия на държ. архиви. – 1962. – № 6. – С. 288-290.
12. Ковалев, М. Повседневная жизнь российской эмиграции в Праге в 1920-1930-е годы: исторические очерки / М. Ковалев. – Саратов, 2014.
13. Косик, В. Русские изгнанники в Болгарии в 1920-1950-х годах / В. Косик // Вестник Православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета. – II: История, История Русской Православной Церкви. – 2007. – Вып. 1 (22). – С. 21-38.
14. Любенова, Л. Монте разговори / Л. Любенова // Доайенг: Юбилеен сборник, посветен на 100 годишната на проф. Николай Михайлович Дилевски. – София, 2004. – С. 512-538.

15. Любенова, Л. Славянофилството в творчеството на проф. Михайл Попруженко / Л. Любенова // Славянската взаимност – минало и съвременност: Славянски летописи. – Т. I. – София, 1994. – С. 90-99.
16. Музичко, О. Еміграції та депортації науковців з території Південної України у першій половині XX ст.: етапи, склад, долі // Вісник Центрального державного архіву зарубіжної українки. – 2012. – Вип. 1. – С. 125-167.
17. Музичко, О. Південноукраїнські історики та російська академічна еліта: етапи і напрямки співпраці у другій половині XIX – на початку XX ст. / О. Музичко // Історіографічні дослідження в Україні. – 2011. – Вип. 21. – С. 56-83.
18. НА БАН. – Ф. 61к. Попруженко Михайл Георгиевич. – Оп. 1. – Спр. 9. Документи за назначение и увольнение на М. Попруженко (1929-1943).
19. НА БАН. – Ф. 61к. Попруженко Михайл Георгиевич. – Оп. 1. – Спр. 83. М. Попруженко и М. Арнаутов. Русский в Болгарии (1923).
20. Станчев, М. М. Г. Попруженко – страници от живота и творчеството му / М. Станчев // Векове XX. – 1999. – № 1-2. – С. 89-98.
21. ЦДИА. – Ф. 177. – Оп. 2. – Спр. 973.
22. ЦДИА. – Ф. 284. – Оп. 1. – Спр. 4211.
23. Чолов, П. Български историци: Бюрог-библиогр. справочник / П. Чолов. – София, 1999.